

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТНИНГ ХАЛҚАРО САВДОГА ТАЪСИРИ

И. Ахмедов
ТДИУ

Аннотация

Ушбу мақолада ҳозирги давр халқаро савдо жараёнларини рақамлаштириш ва унда тегишли технологияларнинг роли ўрганилган. Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро савдода рақамлаштириш кўлами тез суръатлар билан ўсиб бормоқда ва рақамли макон глобал савдо учун асосий соҳага айланмоқда. Тадқиқотда рақамлаштиришнинг халқаро савдога таъсири, унинг таъсирида халқаро савдо таркиби ва шаклининг ўзгариши, глобал рақобатнинг кучайиши ва унинг номоддий соҳага ўтиши; рақамлаштириш орқали халқаро бизнес учун янги форматлар ва имкониятларнинг пайдо бўлиши, трансчегаравий тижоратнинг кўчйиши ва кўзга кўринмас бандликни кенгайиши, глобаллашган рақамли муҳитда трансчегаравий ва ички операциялар ўртасидаги муаммоларни қисқартириш ўрганилган.

Калитли сўзлар

рақамли иқтисодиёт, рақамлаштириш, глобаллашув, халқаро савдо, технология, таъминот занжири, трансформация, тартибга солиш, маълумотлар оқими, трансчегаравий савдо

Кириш

Жаҳонда амалга оширилаётган глобаллашув шароитида ташқи миграция, халқаро савдо ва капиталлар ҳаракати, туризм, хорижий инвестициялар, ИТ ривожланиши мамлакатларнинг иқтисодий ўсиш суръатларига таъсир этади. Янги Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар натижасида очиклик, халқаро иқтисодий-сиёсий алоқаларнинг ривожланиши юртимизда саноат тармоқларини модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш имкониятларини юзага келтирди. Бунга мамлакатимиз ташқи савдо ҳажмининг ўсишини мисол қилиб келтириш мумкин.[2] Халқаро савдога рақамлаштиришнинг таъсири ҳақида манбаларда илмий мақолаларни топиш мушкул. Шунинг учун ушбу мавзудаги тадқиқот долзарб аҳамиятга эга.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Ҳозирги давримиз амалга оширилаётган ўзгаришларнинг суръати, кўлами, қамрови ва чуқурлигида мисли кўрилмаган технологик ўзгаришлар одатда „тўртинчи саноат инқилоби“ деган умумий атама билан тавсифланади (инглизча: the Fourth Industrial Revolution). Ишлаб чиқаришни механизациялаштиришга имкон берадиган сув ва буғ энергиясига, ишлаб чиқаришни автоматлаштиришда жадал тараққиётни таъминлаган электр энергиясига ва электроника ҳамда ахборот технологияларига асосланган учта саноат инқилобидан фарқли ўлароқ, тўртинчи саноат инқилоби тизимли таъсирга эга. У ҳаётнинг барча соҳаларига, иқтисодиёт ва ижтимоий соҳада, жамоатчилик билан алоқалар тизимида сифатли ўзгаришларга олиб келди. Швейцариянинг UBS банки мутахассисларининг фикрига кўра, иқтисодий ва ишлаб чиқариш жараёнларини рақамлаштириш, сунъий интеллект технологиялари ва йирик маълумот базаларининг пайдо бўлиши, Интернет ва блокчейн, илғор роботлар ва бошқалар туфайли ҳар қандай ишлаб чиқаришни ташкил этиш самарадорлигини таъминлашнинг ўзaro боғлиқлиги вужудга келмоқда.[3]

Тўртинчи саноат инқилоби ва унинг инсоният учун қандай оқибатларга олиб келиши тўғрисида энг замонавий ғоялар Жаҳон иқтисодий форумининг (ЖИФ) асосчиси ва раҳбари, профессор Клаус Шваб томонидан баён этилган бўлиб, ушбу ҳодисани “жисмоний, рақамли

ва биологик соҳалар орасидаги чегараларни йўқ қиладиган технологияларнинг бирлашиши” деб таърифлайди.[4] Яъни келажак кибер-физик ишлаб чиқариш тизимларига асосланади. Шу билан бирга, иқтисодиётни рақамлаштириш тўртинчи саноат инқилобининг ҳал қилувчи таркибий қисми бўлиб хизмат қилади ва илғор технологик ечимлардан самарали фойдаланиш учун мисли кўрилмаган имкониятлар яратади.

2018 йил январ ойида бўлиб ўтган Жаҳон Иқтисодий Форуми(ЖИФ) сессиясида тақдим этилган ишлаб чиқаришга янги технологияларни жорий этиш тўғрисидаги ҳисоботда McKinsey & Company глобал консалтинг тармоғининг мутахассислари ишлаб чиқаришни кескин ўзгартирадиган учта асосий технологик мегатрендларни кўрсатиб ўтдилар: замонавий рақамли технологияларнинг комбинацияси орқали ўзаро боғлиқ, шу жумладан Интернетни ҳамда турли АТ технологиялари; ишлаб чиқариш жараёнлари ва тизимларини сунъий интеллект технологияларидан фойдаланган ҳолда бошқариш, компьютерда ўқитиш, рақамли бухгалтерия ва йирик маълумот базалари, диагностика хизматлари; илғор роботлар, мослашувчан мустақил ишлаб чиқаришнинг янги турларини вужудга келишига асос бўлувчи 3Д наشر этиш, электрон-оптик бошқарув тизимлари ва бошқалардан фойдаланган ҳолда юқори маҳсулдорликка эришадиган автоматлаштиришдир.[5]

Академик С. Ғуломов ва бошқалар муаллифлигидаги “Рақамли иқтисодиётда блокчейн технологиялари” номли ўқув кулланмада рақамли иқтисодиётга қуйидагича таъриф берилган: - “рақамли иқтисодиёт(электрон) бу–ахборот, жумладан, шахсий ахборотдан фойдаланиш ҳисобига барча қатнашчиларнинг эҳтиёжларини максимал даражада қондиришнинг ўзига хос хусусияти бўлган иқтисодиётдир. Бу ахборот-коммуникация ва молия технологияларининг ривожланганлиги, шунингдек, биргаликда гибрид дунёда барча иқтисодий фаолият субъектлари – товарлар ва хизматлар яратиш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш жараёни объектлари ва субъектларининг тўлақонли ўзаро алоқа қилиш имкониятини таъминлайдиган инфратузилма очиклиги туфайли мавжуд бўлиши мумкин”.[6]

И.ф.д. Ш. Мустафақуловнинг фикрича рақамли иқтисодиёт, бу – жараёнларни таҳлил қилиш натижаларидан фойдаланиш ва катта ҳажмдаги маълумотларни қайта ишлаш асосида қатор ишлаб чиқаришлар, технологиялар, асбоб-ускуналар, товар ва хизматларни сақлаш, сотиш ҳамда етказиб бериш самарадорлигини жиддий оширишга имкон яратувчи, рақамли кўринишдаги маълумотлар асосий ишлаб чиқариш омили ҳисобланган фаолиятдир.[7]

Тадқиқот методологияси

Тадқиқотнинг асосий масаласи бугунги кунда Ўзбекистон шароитида рақамли иқтисодиётни, шу жумладан ундан халқаро савдода фойдаланишни ривожлантиришнинг қонуниятлари, тенденциялари ва имкониятларини, хусусан, ахборот технологияларининг ташқи иқтисодий фаолиятнинг турли соҳаларига кириб бориш даражаларини илмий асосда ўрганиш ниҳоятда долзарб аҳамият касб этади. Ватанимиз тараққиёти ва истиқболи, мамлакатимизда кенг кўламда амалга оширилаётган ислохотларнинг муваффақияти миллий иқтисодиётимизга янги инновацияларни жорий қилишга бевосита боғлиқдир. Шу сабабли ташқи савдода рақамли иқтисодиётни такомиллаштириш, унинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва ҳуқуқий асосларини илмий-амалий жиҳатдан тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Тадқиқот ишида кузатиш, умумлаштириш, гуруҳлаш, таққослаш, индукция, дедукция каби усуллар қўлланилди.

Таҳлил ва натижалар

Рақамлаштириш туфайли етакчи компанияларнинг стратегияси ва ривожланишида кутилаётган ўзгаришлар тўғрисида 2015 йил сентябр ойида ЖИФ экспертлари томонидан юқори даражадаги мансабдор шахслардан ўтказилган сўров маълумотларини ўрганиш муҳим ҳулосалар қилишга имкон беради.[8] Қуйида ушбу сўровноманинг баъзи қизиқарли натижалар келтирилган:

- сўровда қатнашган автомобилсозлик компанияларининг 88% вакиллари, 2030 йилга келиб, энг катта автомобил ишлаб чиқарувчилардан камида биттаси автомобиллар ва уларга эҳтиёт қисмлар сотишдан кўра транспорт соҳасидаги маълумотлар ва хизматлар Интернет савдосидан кўпроқ даромад олишига ишонишади;

- турли хил профессионал хизматлар курсатувчи этадиган компаниялар вакилларининг 70% 2025 йилга келиб рақамли ечимлар тўғридан-тўғри мутахассислар томонидан кўрсатиладиган хизматларга қараганда кўпроқ даромад келтиришига ишонишади;

- ОАВ ва ахборот агентликларининг 50% вакиллари 2025 йилга келиб аҳоли томонидан қабул қилинган барча янгиликларнинг 90 фоизи компьютерлар орқали таъминланишига ишонишади;

- банк сектори ва фонд бозори вакилларининг 92 фоизи 2030 йилга келиб тақсимланган рақамли регистрлар (инглиз тилида: distributed ledger technology) глобал молиявий тизимнинг асосий элементларидан бирига айланишига ишонадилар;

- сўралган институционал инвестор ва мустақил фондлар вакилларининг 50 фоизи 2025 йилга келиб молиявий битимларнинг аксарияти ва тегишли ҳужжат айланишини бошқариш блокчейн архитектурасидан фойдаланган ҳолда амалга оширилишига ишонадилар.

Жаҳон банкининг “Рақамли дивидентлар” номли тадқиқоти натижалари мамлакатлар иқтисодиётини ривожлантиришда рақамли иқтисодиётнинг нақадар долзарб ва муҳим масала эканлигини кўрсатади. Хусусан, интернет тезлигининг 10 фоизга ўсиши, мамлакат ЯИМни ўсишига олиб келади. Ривожланган давлатларда бу кўрсаткич, 1,21 фоизни ташкил этса, ривожланаётган давлатларда 1,38 фоизни ташкил этади. Демак, интернет тезлиги 2 баробарга ошадиган бўлса, ЯИМ ҳажми ҳам қарийиб 15 фоизга ошишига эришиш мумкин.

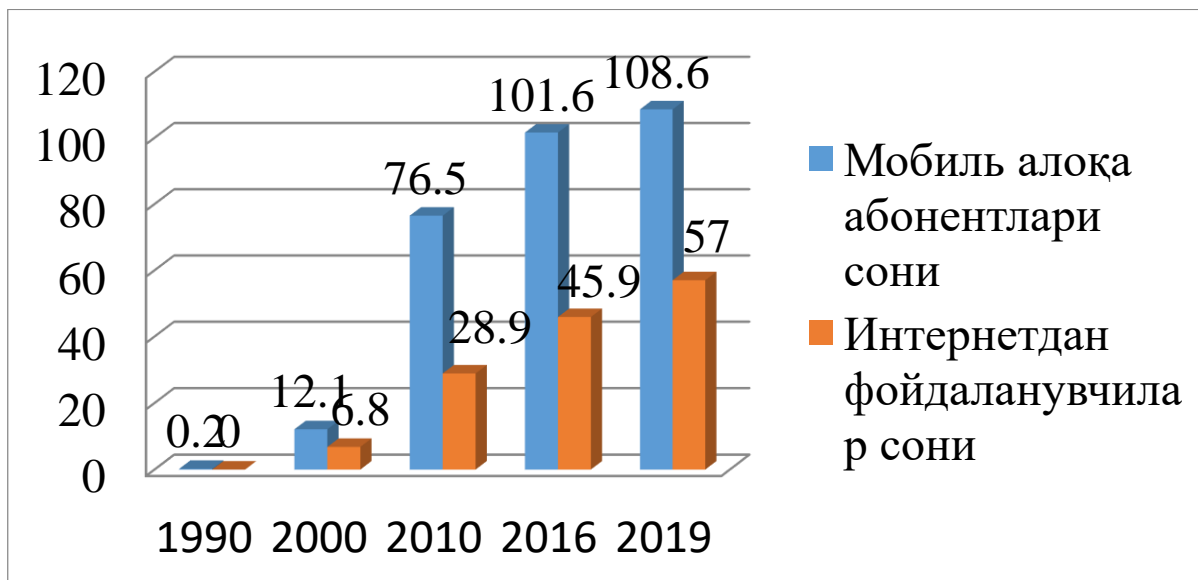
Халқаро меҳнат тақсимотига, мамлакатлар эга бўлган табиий, нисбий ва рақобатдош устунликларга асосланган анъанавий иқтисодий глобаллашув ва унинг тамойилларга муқобил бўлган тақсимланган ишлаб чиқариш концепцияси бугунги кунда катта қизиқиш уйғотмоқди. Бу концепциянинг асосий ғояси ишлаб чиқаришни харидорга/истеъмолчига яқинроқ жойлаштириш, маҳсулотни дизайни ва бошқа параметрларни яратишда ишлаб чиқишда иштирок этиш орқали ўз манфаатлари ва маҳаллий шароитларни ҳисобга олган ҳолда янги қиймат яратиш жараёнини янада самаралироқ этишдир. Бу ишлаб чиқариш жараёнига сарфланган вақтини ва унинг таннархини пасайтиради, миқдорнинг талабларига мослашишни сезиларли даражада оширади. Масалан, бутун конструкция марказлаштирилмаган 3Д принтерлар тармоғига ва дастурли ҳисоблаш орқали амалга оширилувчи ишлаб чиқарувчи компаниялар тизимларига уланган АТ тизимларига таяниши мумкин.[9] Таъминот занжирлари тобора кўпроқ электрон алоқа ва маълумотларни узатиш билан алмашмоқда. Аънавий таъминот тизими ўрнига рақамли технологияларга асосланган реал вақт режимида ўзаро алоқада бўлган кўплаб иштирокчиларнинг тезкор ва мобил тармоқлари шаклланмоқда.

Бизнеснинг инновацион моделлари ва технологик ютуқлар товарлар ва хизматлар савдосида самарадорликни ошириш ва харажатларни камайтириш учун янги имкониятлар яратмоқда. Шу сабабли, тобора кучайиб бораётган рақамлаштириш жараёни ички иқтисодиёт ва ташқи иқтисодий фаолиятнинг барча соҳаларида сифатли силжишларга олиб келиши мумкин. Рақамли иқтисодиёт соҳасидаги концептуал хулосалар, статистик усуллар ва ўлчовлар ҳали тўлиқ ишлаб чиқилмаган, аммо маълум соҳаларда дастлабки хулосалар чиқариш учун етарлича маълумот тўпланган.

Иқтисодиётни рақамлаштириш унинг ўсиши ва самарадорлигини ошириш учун кўшимча имкониятлар яратади. 2016 йил март ойида Буюк Британия ҳукуматининг буюртмасига асосан тайёрланган рақамли иқтисодиёт тўғрисидаги ҳисоботда, рақамлаштириш имкониятларидан тўлиқ фойдаланилганда, мамлакатнинг сўнгги ўн йилликда яппи ички маҳсулоти ўртача 0,4-0,7 фоиз даражага тезроқ ўсиши мумкин бўлиши таъкидланган.

Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро савдодаги замонавий ўзгаришларнинг асоси, бир томондан, ахборот технологияларини ривожлантириш ва такомиллаштириш, миллий иқтисодиётни АКТ товарлари ва хизматлари билан тўлдириш, бошқа томондан - мобил алоқа ва Интернетнинг мавжудлигидир. Булар эса постиндустриаль жамиятининг муҳим инфратузилмасини ташкил этувчилардир. Бугунги кунда ўртача ҳисобда ер юзининг ҳар бир аҳолиси уяли алоқа абонентидир ва дунё аҳолисининг деярли ярми Интернетдан фойдаланади (1-расмга қаранг). 1990 йилда иккала кўрсаткич ҳам нолга яқин эди.

Маълумот узатиш тезлигининг кескин ошиши ва булутли ҳисоблаш технологияларининг жорий этилиши дунёнинг деярли ҳар қандай жойидан маълумотларни ҳисоблаш ва сақлашнинг чексиз имкониятларидан фойдаланишга олиб келмоқда. Булутли ҳисоблаш ва катта маълумотлар даври бир-биридан жуда катта масофада жойлашган ва ҳатто таниш бўлмаган одамлар ўртасида ўзаро таъсир, шу жумладан тижорат мақсадларида ҳам фойдаланиш имконини берадиган тизимини яратишга асос бўлмоқда. Натижада сайёрамизнинг ҳар қандай фуқароси потенциал равишда халқаро савдо иштирокчисига айланиши мумкин.

1-расм. Дунёда мобиль алоқа ва Интернетнинг тарқалиш динамикаси. (дунё аҳолисига нисбатан %да)

Рақамли иқтисодийнинг қўлами ва имкониятлари, унинг халқаро савдога таъсири аллақачон жуда катта ва кундан-кун ошиб бормоқда. 2017 йилги ЮНКТАД(Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг савдо ва тараққиёт буйича конференцияси)нинг рақамли иқтисодий тўғрисидаги ҳисоботида келтирилган маълумотларга кўра[12] АКТ хизматлари ва маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг жаҳон ялпи ички маҳсулотидagi улуши ҳозирги кунда 6,5% га баҳоланмоқда. АКТ хизматлари соҳасида 100 миллионга яқин киши ишлайди. Электрон тижорат каналлари орқали глобал савдо ҳажми 2013 йилдаги 16 триллион доллардан 2015 йилда 25 трлн. АҚШ доллариға етди. Унинг энг катта улуши - 85,5% “бизнес-бизнес учун” сегментга тўғри келади (инглизча: B2B). Энг катта бозорлар АҚШ (жуда катта фарқ билан), Япония, Хитой, Жанубий Корея ва Германияга тўғри келади (1-жадвалга қаранг).

2015 йилда электрон каналлари “бизнеснинг истеъмолчилар учун” сегментида амалга оширилган трансчегаравий олди-сотди келишувларининг ҳажми 190 миллиард долларга яқинлашди. Ушбу миқдорнинг 120 миллиард доллари энг етакчи кирган давлатларга тўғри келади. Масалан, АҚШ (40 миллиард доллар), Хитой (39 миллиард доллар), Буюк Британия (12 миллиард доллар), Германия (9 миллиард доллар) ва Канада (7 миллиард доллар)[12]. Чет эл товарларини Интернет орқали сотиб олиш улуши товарлар импортининг умумий ҳажмида Хитой, Буюк Британия ва АҚШ учун энг юқори кўрсаткич - тахминан 2%, дунё бўйича - 1,1% ни ташкил этади. Мамлакатда “бизнес истеъмолчилар учун” сегментдаги барча олди-сотди келишувларидаги онлайн трансчегаравий савдоларнинг улуши Италия (19%), Канадада (16%) ва ўртача дунё бўйича ўртача 7% ни ташкил этди.. Бугунги кунда 380 миллион истеъмолчи хорижий веб-сайтларда харидларни амалга оширмоқда (уларнинг 70 миллиони хитойликлар, 34 миллиони америкаликлар ва 70 миллионга яқин истеъмолчилар Буюк Британия, Германия, Франция, Канада, Жанубий Корея ва Японияда истиқомат қилишади).

1-жадвал

“Бизнес-бизнес учун”(B2B) ва “бизнес-истеъмолчи учун”(B2C) сегментларида электрон тижорат бозорининг умумий ҳажми(2015 йил учун)*

Мамлакатлар	Жами		B2B	B2C
	Млрд. долл.	ЯИМдаги улуши(%да)	Млрд. долл.	Млрд. долл.
АҚШ	7055	39	6443	612
Япония	2495	60	2382	114
Хитой	1991	18	1374	617
Жанубий Корея	1161	84	1113	48
Германия (2014 й.)	1037	27	944	93
Буюк Британия	845	30	645	200
Франция (2014)	661	23	588	73
Канада (2014)	470	26	422	48
Испания	242	20	217	25
Австралия	216	16	188	28
Энг йирик 10 мамлакат	16174	34	14317	1857
Дунё бўйича	25293	...	22389	2904

***Манба:** Information Economy Report 2017. Digitalization, Trade and Development. — New York, Geneva: UNCTAD, 2017. — P. 28.

“Рақамли” глобаллашув истикболлари ривожланаётган мамлакатлар учун муҳим аҳамият касб этмоқда. 2015 йилда дунёдаги барча Интернет фойдаланувчиларининг 70 фоизи ривожланаётган ва ўтиш даври иқтисодиётига эга мамлакатларда, шу жумладан Хитойда 705 миллион, Ҳиндистонда 333 миллион, Бразилияда 120 миллион, Россияда 104 миллион, Нигерияда 87 миллион, Мексикада 72 миллион (маълумот учун: АҚШда - 242 миллион, Японияда - 118 миллион, Германияда - 72 миллион, Буюк Британияда - 59 миллион) ни ташкил этди. 2012 йилдан 2015 йилгача Интернетдан биринчи бор фойдаланган 750 миллион инсоннинг 90 фоизга яқини ривожланаётган мамлакатлардан, шу жумладан 300 миллиони Ҳиндистон ва Хитойдан эди.

Шунга қарамай, ЮНКТАД экспертларининг фикрига кўра Интернет орқали савдо ҳажми ривожланаётган мамлакатларда паст даражада қолмоқда. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Хитой ва Жанубий Корея каби давлатлар ўзларининг йирик электрон савдо майдончалари ва замонавий таъминот логистика тизимига эга бўлиб, онлайн равишда товарлар ва хизматларни харид қиладиган ёки буюртма қиладиган Интернет фойдаланувчилари ҳажми кундан-кунга ўсиб бормоқда.

Рақамлаштириш ва глобаллашув синтези натижасида вужудга келган янги ҳодиса глобал онлайн платформалар 2025 йилга келиб жаҳон ЯИМга 2,7 трлн. долларлик улуш қўшиш, 72 миллион янги иш ўринларини яратиш ва 540 миллион киши учун ишлаб чиқариш натижаларини яхшилашга имкон яратиши тахмин қилмоқда.[10]

Халқаро савдода рақамли трансформация нимада намоён бўлмоқда ва бунинг оқибатида бизни келажакда қандай ўзгаришлар кутмоқда?

Биринчидан, халқаро савдонинг таркиби ва конфигурациясида ўзгаришлар кузатилмоқда.

Кўплаб маҳсулотлар ва айниқса хизматлар рақамли доирага кириб бормоқда. Ушбу жараён аллақачон жадал ривожланмоқда, бизнес, профессионал ва техник хизмат кўрсатишларни қамраб олади. Натижада мутахассисларнинг тўғридан-тўғри хизматларидан кўра рақамли маҳсулотларни сотишдан кўпроқ даромад олинмоқда. Халқаро савдо учун, бу биринчидан товарларни рақамлаштириш туфайли, сотиладиган хизматлар (технологик, интеллектуал мулк соҳасида, ахборот, аудиовизуаль ва шунга ўхшаш хизматлар) кўпаяди; иккинчидан хизматларнинг анъанавий тармоқларида қисман қайта тақсимланиши (туризм, таълим, тиббий ва бошқа хизматларнинг ривожланиши натижасида мутахассисларнинг чет элга чиқиб кетиши ва мамлакатга кириб келиши) замонавий секторларга кўп сонли рақамли ечимларни таклиф этади; учинчидан рақамли форматдаги хизматлар савдосида

трансчегаравий етказиб бериш ҳажмлари ва кўлами амалда транзакция иштирокчилари учун энг очиқ ва мақбул ҳисобот бериш усуллари келишиб олиш қобилиятига боғлиқ бўлади. Буларнинг барчаси Интернет-аутсорсинг хизматларининг жадал ривожланиши ва уй хўжаликларининг рақамли савдога жалб этилишининг кенгайишида муҳим аҳамият касб этади.

Шубҳасиз, рақамли иқтисодиётнинг ривожини илғор дастурий маҳсулотлар ва ечимлардан фойдаланган ҳолда, ахборот технологиялари хизматлари ва тегишли бизнес ҳамда профессионал хизматларга жуда катта ва табақалашган талабни шакллантиради.

Муҳим ўзгаришлар қиймат яратиш босқичларига таъсир этади. Натижада улар қисқаради, асосан горизонтал марказлаштирилмаган хусусиятга эга бўлади ва таъминот босқичлари электрон маълумотлар алмашинуви билан алмашинади. Бу эса маҳсулот дизайни ҳамда истеъмолчиларнинг бошқа хохишларини инobatга олиш учун улар билан ахборот алмашувини ва харидорларни қиймат яратиш жараёнидаги тўлақонли иштирок таъминлайди. Халқаро бизнесда аҳоли ва истеъмолчилар томонидан горизонтал қиймат яратиш босқичлари, ҳамда ишлаб чиқаришни тақсимоти билан боғлиқ жараёнларни рақамли айланиши билан боғлиқ янги сегмент пайдо бўлади.

Рақамлаштириш туфайли ишлаб чиқариш технологиялари ва конфигурацияларининг ўзгариши, янги бизнес моделларининг пайдо бўлиши ҳамда тарқалиши товарлар ва жисмоний шахслар ҳаракати билан боғлиқ бўлган трансчегаравий фаолиятни секинлаштириши мумкин. Бунга биринчидан буюртмачиларга яқин жойлашган тақсимот доирасининг шаклланиши ёрдам беради. Натижада истеъмол мақсадлари учун фойдаланиладиган узок масофали, шу жумладан транзит контейнерли юк ташишлар кескин камаяди; иккинчидан электрон маълумот алмашиш жисмоний етказиб бериш занжирларини алмаштиради ҳамда бутун таъминот занжирининг ўзгаришига олиб келади; учинчидан рақамли ечимлар кўплаб вазиятларда хизматларни тақдим этиш ёки истеъмол қилишни таъминлаш мақсадида чет элга мутахассисларни жунатиш заруриятини бартараф этади.

Иккинчидан, рақамлаштиришнинг глобал рақобатга таъсири.

Янги технологиялар жаҳон бозорида рақобатни кучайтиради ва халқаро савдодаги фойда даражасини камайишига олиб келади. Моддий омиллар билан тобора камроқ боғлиқ бўлиб борадиган рақобатбардошлик “рақамли” пойгада пешқадамлар орасида максимал марказлашувни шакллантиради. BVL International компания экспертлари томонидан ўтказилган сўровномага ишлаб чиқариш компанияларининг 80 фоизи, логистика операторларининг 85,5 фоизи ва чакана сотувчиларнинг 74,5 фоизи “рақамли” корхона концепциясининг амалга оширилиши кўшимча даромад олиш ёки харажатларни камайтириш нуқтаи назаридан уларнинг бизнесига жиддий ижобий таъсир кўрсатганлиги қайд этишган.[11]

Етакчи ТМКларнинг, шу жумладан қайта ишлаш саноати, айниқса машинасозлик соҳасида виртуаллаштириш ва рақамлаштириш уларни рақамли хизматлар ва маҳсулотлар савдосига эътиборини сезиларли даражада кучайтиради. Бу глобал хизматлар бозорида илгари етакчи бўлмаган етказиб берувчиларнинг пайдо бўлишига, ҳамда рақобатнинг кучайишига олиб келади. Ушбу етказиб берувчиларнинг пайдо бўлиши компьютер, бошқарув, технологик ва бошқа хизматларга кўшимча талабни яратади.

Учинчидан, рақамли трансформация шароитида халқаро савдо учун янги форматлар ва имкониятлар.

Рақамли тижорат платформалар туфайли илгари савдога қўйилмаган кўплаб хизматлар турлари (масалан, ижара ва саёҳат хизматлари, маиший хизмат ва бошқалар) савдо объектига айланмоқда. Интернет мавжуд бўлган дунёнинг исталган жойидан кириш мумкин онлайн аутсорсинг хизматлари бозори тез суръатлар билан ўсмоқда.

Интернет, булутли технологиялар ва глобал онлайн платформаларнинг жадал ривожланишига асосланган тижорат фаолияти учун миллий чегараларни билмайдиган янги универсал муҳитнинг пайдо бўлиши халқаро савдо тушунчасини сифат жиҳатдан ўзгартирмоқда. Рақамлаштириш миллий иқтисодиётга тобора чуқур кириб бормоқда ва

мамлакатлар ўртасидаги савдо компаниялар, якка тартибдаги тадбиркорлар ва уй хўжаликлари иштирокидаги савдога айланмоқда. Маълум бир жуғрофий жойлашув билан боғланмаган глобаллашган виртуаль соҳада халқаро савдонинг ўзига хос таркибий қисмини ажратиш олиш тобора қийинлашмоқда.

Тўртинчидан, халқаро савдо тизимидаги рақамлаштириш билан боғлиқ эҳтимолий тартибга солувчи ўзгаришлар.

Иқтисодий фаолиятнинг тобора ўсиб бораётган рақамлилашуви, халқаро савдонинг кўплаб жиҳатларининг глобаллашган рақамли соҳага кириб бориши, нархлар ва таъминот занжирларида маълумотлар оқимининг кўпайиши, машина алоқаларининг ўсиши, ахборот алмашинувига миллионлаб харидор ва истеъмолчиларнинг жалб этилиши чегара билмас виртуаль маконда операцияларни глобал тартибга солиш устуворлигини оширади.

Худди шу масалалар ҳозирда Халқаро божхона ташкилотининг диққат марказида бўлиб, у ҳукумат, бизнес, халқаро ташкилотлар, академик ҳамжамият вакиллари, иштирокчиларнинг ўзлари ва электрон тижорат операторлари иштирокида ишчи гуруҳ тузган. Гуруҳнинг тавсиялар тўплами 2017 йил декабр ойида трансчегаравий электрон тижорат бўйича Резолюциясида ўз аксини топди. 2018 йил 9-10 феврал кунлари Пекинда (Хитой) электрон трансакцияларни тартибга солишни мувофиқлаштириш ва маъмурий жараёнларни мақсадида божхона ҳамда бошқа чегара хизматлари фаолияти халқаро стандартини ишлаб чиқишга бағишланган трансчегаравий электрон тижорат бўйича биринчи глобал конференция бўлиб ўтди.

Аммо “рақамли” глобаллашув учун самарали халқаро ҳуқуқий базани яратиш вазифалари нафақат электрон тижорат соҳаси билан чекланиб қолади, балки рақамли муҳитда фаолиятни тартибга солиш учун янги қоидалар тўпламини, маълумотлар оқимини ва қиймат яратиш жараёнида қатнашувчилар ўртасидаги виртуаль алоқаларни келишиб олиш зарурлиги тўғрисида бормоқда.

Рақамлаштиришни тартибга солиш халқаро ва ички савдо ўртасидаги чегараларни йўқ бўлишига ҳамда уй хўжаликлари ва уларнинг савдо фаоллигини янги шаклларда пайдо бўлишига олиб келади. Натижада иқтисодий тартибга солиш булутли технологияларидан фойдаланган ҳолда савдо-сотикнинг янги усуллари, виртуал савдо уйлари иштирокида зудлик билан халқаро стандартларни яратиш вазифасини қўймоқда. Бунда ихтирочилар, муҳандислар, ишлаб чиқарувчилар, воситачилар, истеъмолчилар, ҳукумат вакиллари ва фуқаролик жамиятлари вакиллари жалб қилган ҳолда тез суръатлар билан ўсиб бораётган маълумотлар оқими, уларнинг ва интеллектуал мулк ҳуқуқи борасидаги барча тартибга солиш бўйича жараёнларни ҳал этиш талаб этилади.

Хулоса ва таклифлар

Бизнинг фикримизча, халқаро савдо уни тартибга солиш ва либераллаштиришни ривожлантиришнинг янги босқичи арафасида турибди. Бу жараён рақамли муҳитда фаолият кўрсатиш ва рақамли технологиялардан фойдаланишнинг умумий қоидаларни ишлаб чиқишни талаб этади. Чегарадаги савдо тўсиқлари олиб ташланганидан кейин (инглиз тилида: at the border disciplines), биринчи навбатда, божхона тўловларини камайтириш ва бекор қилиш, шунингдек, халқаро ишлаб чиқаришни ривожлантириш билан боғлиқ бўлган бозор фаолиятидаги кўпгина тарифсиз чекловларни камайтириш (инглиз тилида: behind the border disciplines). тизимлар, трансчегаравий виртуал маконда тижорий муносабатларни тартибга солиш билан боғлиқ янги фанлар синфи вижудга келади (инглиз тилида: above the border disciplines). Бундай тартибга солишнинг асосий йўналишлари киберхужумларга қарши кураш стандартлари, интеллектуал мулк ҳуқуқларининг бузилиши, Интернетда ва электрон тижорат соҳасида фирибгарликларни олдини олишга йўналтирилган маълум қоидалар, маълумотларнинг эркин ҳаракатланиши, сақланиши ва улардан фойдаланиш ҳисобланади.

Албатта, рақамлаштиришнинг халқаро савдо ва глобал тижоратга таъсири ҳақидаги кўплаб фикрлар албатта баҳсли бўлиши мумкин. Аммо содир бўлаётган ўзгаришларни ўрганиш, тадқиқ этиш, уларнинг давлатлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг табиати ва мазмунига таъсири, Ўзбекистон учун жуда муҳимдир. Бу ҳолат тайёр маҳсулотлар

экспортни ошириш, халқаро ҳамкорликни кенгайтириш ва ташқи бозорларда рақамли тижорат фаолияти билан иштирок этиш долзарб вазифадир.

Мамлакатимизда рақамли иқтисодийётни ривожлантиришни устувор вазифаси – Ўзбекистон иқтисодийётини юқори суръатларда ўсишини таъминлаш билан бирга мамлакатимизни халқаро майдонда интеграциясини тезлаштириш ва натижада Ўзбекистон иқтисодийётни рақамлаштирилиши жihatдан ривожланган давлатлар қаторига қўшишдан иборатдир. Зеро Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Олий мажлисга йўллаган Мурожаатномасида таъкидлаганидек: - “Албатта, рақамли иқтисодийётни шакллантириш керакли инфратузилма, кўп маблағ ва меҳнат ресурсларини талаб этишини жуда яхши биламиз. Бироқ қанчалик қийин бўлмасин, бу ишга бугун киришмасак, қачон киришамиз?! Эртага жуда кеч бўлади. Шу боис рақамли иқтисодийётга ўтиш – келгуси 5 йилдаги энг устувор вазифаларимиздан бири бўлади.[1]

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // Халқ сўзи. 2020 й. 25 январь, №19.
2. Жумаев Н. Рақамли иқтисодийёт аҳолининг яшаш даражасини юксалтириш, реал даромадларини оширишга хизмат қилади. // Халқ сўзи. 2020 й. 30 январь, №22.
3. Extreme automation and connectivity: The global, regional, and investment implications of the Fourth Industrial Revolution. UBS White Paper for the World Economic Forum Annual Meeting 2016. January 2016. – 34 p.
4. Шваб К. Четвертая промышленная революция / перевод с англ. – М.: Издат-во “Э”, 2017. – 208 с.
5. White Paper. The Next Economic Growth Engine: Scaling Fourth Industrial Revolution Technologies in Production. World Economic Forum in collaboration with McKinsey & Company, Geneva, January 2018. – 32 p.
6. Ғуломов С.С. ва бошқалар. Рақамли иқтисодийётда блокчейн технологиялар. Т.: Иқтисод-Молия, 2019. 396 б.
7. Мустафакулов Ш. Энди Ўзбекистонда ҳам тараққиёт формуласи бўлади. // Халқ сўзи. 2020 й. 25 февраль, №40.
8. McKinsey (2017). How to achieve and sustain the impact of digital manufacturing at scale. June 2017. – 24 p.
9. Moavenzadeh, J. The 4th Industrial Revolution: Reshaping the Future of Production. DHL Global Engineering & Manufacturing Summit. Amsterdam, October 7, 2015.
10. Information Economy Report 2017. Digitalization, Trade and Development. — New York, Geneva: UNCTAD, 2017. P. 60.
11. Impact of the Fourth Industrial Revolution on Supply Chains. System Initiative on Shaping the Future of Production. World Economic Forum, Geneva, 2017. P. 5.